

A black and white portrait of Emil Nolde, an elderly man with a mustache, looking directly at the camera with his hands clasped in front of him.

EMIL NOLDE
1867-1956
KUNSTNEREN
OG NATIONAL-
SOCIALISMEN

Nolde.

Nolde Stiftung Seebüll

EMIL NOLDE – EN TYSK LEGENDE KUNSTNEREN OG NATIONALSOCIALISMEN

Maleren Emil Nolde var ikke alene en af de mest betydende repræsentanter for ekspressionismen, men havde også en udpræget fornemmelse for iscenesættelse af sin egen heltehistorie. Efter 1945 blev Nolde betragtet som offer for nationalsocialisterne, som erklærede hans værk for 'entartet' ('degenereret') og havde pålagt ham et 'maleforbud'. Først i dag er der sået begrundet tvivl om denne fremstilling. Men gennem længere tid har man vidst, at Nolde var antisemit og åbent havde bekendt sig til nationalsocialismen.

Men hvordan forklarer man, at der blev skabt en vidt udbredt legende, hvor den offentlige bevidsthed udelukkende fokuserede på den forfulgte kunstner? Gennem flere år har historikeren dr. Bernhard Fulda (University of Cambridge) og kunsthistorikeren, professor dr. Aya Soika (Bard College, Berlin) forsket i Nolde, især efter at de har fået adgang til det komplette arkiv hos Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde. Status på den aktuelle forskning blev i vidt omfang præsenteret i 2019 med udstillingen *Emil Nolde – en tysk legende. Kunstneren og nationalsocialismen* i Neue Galerie i Hamburger Bahnhof Berlin samt i de to ledsagende katalogbind.

Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde ønsker at dele de nye oplysninger om Ada og Emil Noldes holdninger og anskuelser vedrørende nationalsocialismen med den brede offentlighed. Derfor offentliggør vi her en aktualiseret biografi om Nolde. Den er blevet til på baggrund af kataloget samt det i udstillingssammenhængen forkortede forord til kataloget og takkeordet af dr. Christian Ring, direktør for Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde og medkurator på udstillingen, som skitserer oprindelsen til efterkrigslegenden og redegør for Stiftung Seebüll Ada und Emil Noldes aktuelle holdning.

Emil Nolde i München, januar-februar 1937

EMIL NOLDE

1867-1956

3

1867 — Den 7. august bliver Emil Nolde – egentlig Hans Emil Hansen – født som fjerde søn af landmanden Niels Hansen og hans kone Hanna Christine i landsbyen Nolde tæt ved Tønder, i det dansk-tyske grænseland, som dengang var tysk. I kirkebogen er fødselsdagen ved en fejltagelse angivet som den 20. august. Omgangssproget er platdansk, i skolen tales der højtysk.

1884-1888 — Mod sin fars vilje gennemfører Emil Hansen en uddannelse som træbilledskærer-assistent og tegner på den sauermannske møbel- og billedskærerskole i Flensborg.

1888-1889 — Under sine vandreår arbejder Emil Hansen som træskærer på møbelfabrikker i München og Karlsruhe, hvor han også går på kunsthåndværkerskolen og i al hemmelighed følger kurser i nøgenstudier.

1890 — Hansen får arbejde på en møbelfabrik i Berlin og arbejder der, til faren dør i slutningen af december 1891.

1892-1897 — Hansen bliver faglærer i reklametegning og modellering ved industri- og håndværksmuseet i St. Gallen. Starten på et livslangt venskab med sin tegneelev Hans Fehr, som slår ind på en karriere som retshistoriker. Han maler sine første landskabsakvareller og tegninger. I 1894 begynder han at male en række groteske fremstillinger af bjergtoppe i form af eventyrskikkelser, som han lader trykke i store oplag som 'bjergpostkort'. Den økonomiske succes gør det muligt for ham at forlade sin stilling i St. Gallen og leve som fri kunstner i de første år derefter.

1898 — Afslag på en plads på akademiet i München under Franz von Stuck. Hansen går på Friedrich Fehrs i München private malerskole og skifter derefter til Adolf Hölzels skole i Dachau.

1899 — Rejser til Paris, egne studier på Louvre og går på det private Académie Julian.

Efterår 1900 — Lejer et atelier i København. Han maler en tidlig serie med religiøse billeder.

1901-1902 — Hansen tilbringer sommeren i fiskerlandsbyen Lild Strand ved Jyllands nordkyst. Der laver han fantastiske tegninger med strandløbere,

søvnngængere og sælsomme naturvæsener. Han har en livlig brevveksling med den unge danske skuespiller Ada Vilstrup, der er præstedatter.

1902 — Den 25. februar gifter han sig med Ada (Adamine Frederikke) Vilstrup (født den 20. september 1879). I forbindelse med brylluppet ændrer hans sit efternavn fra Hansen til Nolde efter sin fødeby. Flytter fra København til Berlin. Med dette livskapitel ender det første bind af hans erindringer (*Mit liv*, 1931).

1903-1905 — Ada og Emil Nolde tilbringer vintrene i Berlin og somrene på Als. Deres økonomiske situation er dårlig. Kunstneren arbejder i et bræddeatelier ved stranden. Den 22. september 1904 er efternavnet officielt ændret til Nolde. Da Ada får et helbredsmæssigt sammenbrud, sørger Hans Fehr for, at parret i 1904-5 kan få et halvt års ophold i Italien. I efteråret 1905 skaber Nolde en serie raderinger 'Fantasier'. I september 1905 første udstilling i Berlin i Paul Cassirers kunstsalon. Nolde taler senere nedsættende om ham som jøde.

1906-1908 — Fra februar 1906 medlem af kunstnergruppen Brücke, som Nolde vil omdøbe til 'Foreningen af unge tyske kunstnere'. I november 1907, da han ikke længere er medlem, gentagne forgæves forsøg på at starte sin egen kunstnergruppe. Møder med bl.a. sit beundrede forbillede Edvard Munch. Fra 1908 medlem af Berlinersecessionen. Han besøger sin ven Hans Fehr i Cospeda ved Jena, hvor han får øjnene op for akvarelmaleriets teknik. Rejse til Sverige i efteråret 1908.

1909 — Maler de religiøse billeder *Nadveren*, *Pinse* og *Bespottelsen* i løbet af sommermånederne i fiskerlandsbyen Rudbøl.

1910 — Større udstillinger finder sted i Hamborg, Essen, Jena og Hagen. Nolde maler billeder fra havnen i Hamborg. Rejse til Bruxelles. Nolde besøger James Ensor i Ostende. Flytter i Berlin til Tauentzienstraße 8 (til 1929). Efter en uoverensstemmelse med Max Liebermann bliver Nolde mod Liebermanns stemme ekskluderet fra Berlinersecessionen; udelukkelsen omfortolker Nolde senere antisemitisk. Han melder sig ind i Neue Secession (til slutningen af 1911).

1911 — Kunstsamlere Gustav Schiefler fra Hamborg, der har kendt Nolde siden 1906, udgiver det første bind af fortegnelsen over de grafiske værker. Nolde færdiggør et stort antal studier i det etnografiske museum i Berlin, som i de følgende år bliver bearbejdet til talrige malerier.

1911-1912 — Nolde maler sit hovedværk, det nidelte maleri *Kristi liv*. Hans religiøse billeder bringer ham stor offentlig opmærksomhed og såvel grænseløs beundring som hård kritik.

1913 — Efter Max Sauerlandts indkøb af to Nolde-malerier (*Blomsterhave med figurer* og *Nadveren*) til Städtische Museum i Halle følger en offentlig diskussion om den moderne kunsts rolle på museer.

1913-1914 — I oktober påbegynder Ada og Emil en rejse via Moskva, Sibirien, Korea, Japan og de "tyske protektorater" i Kina til Tysk Ny Guinea. Som uofficielle deltagere i den 'medicinsk-demografiske Tysk Ny Guinea-ekspedition' skal de undersøge den koloniale infrastruktur på stedet. Risikabel hjemrejse, især efter krigsudbruddet i august 1914, fra Suezkanalen over Frankrig og Schweiz til Tyskland. Begejstring over verdenskrigen. Med 1914 slutter det andet bind af hans erindringer (*En kunstners kampår*, 1934). Nolde vier et separat erindringsbind til sydhavsrejsen (*Emil Nolde i Sydhavet*, 1936-1965).

1915 — Nolde maler 88 malerier på Als, deriblandt billeder efter skitser fra Sydhavet og religiøse motiver som fx *Gravlæggelse*.

1916 — Parret opholder sig om sommeren i bondehuset Utenwarf tæt ved Vestkysten (til 1926).

1919 — Medlemskab af Arbeitsrat für Kunst i Berlin. På Hallig Hooge maler Nolde en serie fantastiske akvareller, som i format og motiv ligger tæt på de senere 'Umalede billeder'.

1920 — Efter folkeafstemningen i grænseområdet bliver Utenwarf dansk, og Nolde bliver dermed dansk statsborger, hvilket han ikke ændrer på sidenhen.

1921 — Med Noldes aktive medvirken skriver Max Sauerlandt den første monografi, *Emil Nolde*. Rejse til London, Plymouth, Paris, Toulouse, Barcelona, Granada, Madrid og Toledo. I august udstilling af religiøse billeder i Katharinenkirche i Lübeck.

1924 — Rejse til Venedig, Firenze, Zürich og Wien.

1925 — Nolde udarbejder en bekostelig plan for afvanding af marsken i området omkring Utenwarf. Planen bliver forkastet af myndighederne.

1926-1927 — På grund af landskabets forandring opgiver Nolde Utenwarf. Køber værfet Seebüll, som ligger få kilometer sydligere (i Tyskland). Opfører i 1927 beboelses- og atelierhuset Seebüll efter sine egne tegninger og anlægger en blomsterhave. Som det første opføres atelieret, i tilslutning hertil beboelseshuset, som i 1937 får tilføjet en etage over det såkaldte værksted: billedsalen.

1927 — Festligheder i anledning af Noldes 60-års-fødselsdag: omfattende jubilæumsudstilling i Dresden, derefter i Hamborg, Kiel, Essen og Wiesbaden. Universitetet i Kiel udnævner Nolde til æresdoktor. Offentliggørelse af et festskrift med bidrag fra venner og støtter, Max Sauerlandt udgiver et bind med Nolde-breve og Gustav Schiefler udgiver andet bind af fortegnelsen over de grafiske værker.

1929 — Nationalgalerie i Berlin køber maleriet *Synderinden* (1926). Bygning af et hus i Berlin-Dahlem efter tegninger af Ludwig Mies van der Rohe bliver af økonomiske grunde ikke til noget. Flytter til ny adresse i Berlin, Bayernallee 10 i Charlottenburg.

1930 — Noldes åbne brev om uafhængighed i nationalgalleriets indkøbspolitik, forsvar for Ludwig Justis embedsførelse. Sommer-efterår: Ophold på Sild, bekendtskab med den jødiske billedhugger Margarete Turgel. Venskabet fortsætter efter 1945. Arbejde på manuskriptet til erindringsværket *Mit liv*.

1931 — Ada og Emil Nolde overværer Paul Schultze-Naumburgs foredrag *Kampen om kunsten*. Bliver medlem af Preußische Akademie der Künste. Udgivelse af det første bind af selvbiografien *Mit liv*. Noldes egen fortælling om sin udvikling som kunstner i årene 1867 til 1902 tegner et alternativt billede til de tyske impressionisters biografier. Han understreger sin bondeherkomst og optager mange af sine beundreres narrativer. Nolde lægger små akvareller ved specialudgaverne. De bliver i dag betragtet som begyndelsen på den værkserie, som senere bliver berømt under begrebet 'Umalede billeder'. Først kalder Nolde dem sine "små farvetegninger" og "små blade", senere "billedideer", "billedudkast" og "billedskitser", men til sidst vinder betegnelsen 'Umalede billeder'. Begrebet henviser først og fremmest til sin funktion som mulige forlæg til malerier. Senere skaber Nolde og forvalterne af hans arv fortællingen om, at billederne er skabt i hemmelighed og udelukkende i den periode fra 1938 til 1945, hvor han blev forfulgt.

1932 — Ophidset debat om vandreudstillingen *Nyere tysk kunst* (Oslo, Bergen, Stavanger, Malmø, København og Köln); Noldes kommentarer på *Museum der Gegenwart* (Museum for samtidskunst), hvor han betegner den tyske impressionisme som "hybridkunst".

Det sidste frie rigsdagsvalg den 31. juli ender med en stor fremgang for NSDAP (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), som bliver langt det største parti i rigsdagen med 37,3 %, uden dog at nå det absolutte flertal. Nationalsocialisterne får næsten 65 % af stemmerne i Sydtønder kreds, i Neukirchen – hvortil Noldes Seebüll hører – over 85 %.

1933 — Ægteparret Noldes reaktion på nationalsocialisternes regeringsovertagelse er begejstring, og Nolde håber på, at Adolf Hitler vil udnævne ham til statskunstner. I april opfordrer Nolde i et brev til Max Sauerlandt til en skelnen mellem "jødisk o[g] tysk kunst, samt mellem tysk-fransk blanding o[g] ren tysk kunst". Betoningen af det 'nordiske' og 'tyske', som fra 1933 bliver den røde tråd i de positive anmeldelser af Nolde, fremkalder hånlige angreb fra den nationalsocialistisk-reaktionære kunstkritik. Især de bibelske figurbilleder bliver skydeskive. Noldes reaktion er, parallelt med sin stadig mere accentuerede antisemitisme, ikke at male flere religiøse oliemalerier efter 1934. I stedet for de religiøse motiver maler han stadig flere og flere billeder med motiver fra de nordiske sagaer, som altid har fascineret ham.

I maj får Nolde afslag på sin ansøgning om medlemskab af den nazistisk inspirerede forening Kampfbund für deutsche Kultur, næsten samtidig afværger Nolde en udtræden af Preußische Akademie der Künste (som igen i 1937), som han ellers er blevet opfordret til. Maleren bliver det centrale referencepunkt i en forbitret debat om ekspressionismens rolle i den nationalsocialistiske stat, som når sit højdepunkt i forsommeren. Udstillingen af *30 tyske kunstnere* (med to af Noldes malerier) i Galerie Ferdinand Möller, organiseret af Nationalsozialistischen Deutschen Studentenbund (NSDStB) bliver forbudt, men kort efter åbnet igen uden deltagelse af NSDStB. Nolde udarbejder i disse måneder en ikke i detaljer overleveret plan, som sigter på en territorial løsning på det såkaldte 'jødespørgsmål' – en tvangsforflytning af jøderne. Han kritiserer over for en ministeriel embedsmand malerkollegaen Max Pechstein groft for at være jøde – velsagtens for at diskvalificere denne som kandidat til ledelsen af Vereinigte Staatsschulen für freie und angewandte Kunst i Berlin – og er ikke parat til at trække den falske påstand tilbage. Med hjælp fra medarbejdere på nationalgalleriet bliver Noldes maleri *Modne solsikker* (1932) og to akvareller placeret i NSDAP-udlandspressechef Ernst (Putzi) Hanfstaengls bolig i München og to blomsterakvareller anbragt hos propagandaminister Joseph Goebbels for så at sige i forbifarten at vinde Hitler for Noldes kunst – begge aktioner var resultatløse. Den 9. november er Nolde Heinrich Himmlers æresgæst ved festlighederne i forbindelse med 10-års-dagen for 'Hitler-kuppet' i München. Den 15. november deltager ægteparret Nolde i den højtidelige åbning af Rigskulturkammeret i Berliner Philharmonie.

1934 — Succesrig akvareludstilling i Galerie Möller i Berlin (derefter i Düren, Hamborg og Hannover). Nolde er seks uger på hospital på grund af en blodprop med en efterfølgende venebetændelse. Derefter langstrakt kurophold i Bad Kissingen. I august bekræfter Nolde ved sin underskrift på 'Opråb fra kunstnerne' sin støtte til Hitlers rolle som fører, og det samme gør blandt andre

Ernst Barlach, Wilhelm Furtwängler, Erich Heckel og Ludwig Mies van der Rohe. I den følgende måned bliver Nolde som dansk statsborger medlem af Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Nordschleswig (NSAN), som året efter bliver integreret i Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei Nordschleswig (NSDAP-N). I november udkommer det andet bind af selvbiografien *En kunstners kampår*, som beskriver årene 1902 til 1914. Titlens lighed med Hitlers *Mein Kampf* bliver bemærket. Den antisemisk nyfortolkede skildring af hans konflikt med Max Liebermann og Berlinersecessionen tiltrækker sig særlig opmærksomhed. I en reklame fra Rembrandt-Verlag bliver Nolde rost som forkæmper "mod den jødiske kunsthands knusende diktatur og de snobbende fransk-impressionistiske kredses overherredømme".

1935-1936 — Opkøb af næsten al Nolde-grafik gennem Folkwang-Museumsverein i Essen, i alt ca. 455 blade. Det sker med billigelse fra den NS-partitro direktør Klaus Graf von Baudissin. I sommeren 1937 får Baudissin for undervisningsministeriet til opgave at ledsage 'Kommission für Werke deutscher Verfallskunst seit 1910' ('degenereret kunst') under dens besøg på museerne. I december 1935 bliver Nolde opereret for mavekræft i Hamburg-Eppendorf og bliver på hospitalet til marts 1936 i stationær behandling. Efterfølgende rekreatjonsrejse til Schweiz. Nolde arbejder i sidste halvdel af året på sit tredje erindringsbind, som behandler tiden fra 1913 til 1926 (udgives i 1965 under titlen *Welt und Heimat (Emil Nolde i Sydhavet)*), og forbereder publicering af korrespondancen med sin mangeårige ven Hans Fehr.

1937-1938 — Besøg februar 1937 i München hos Friedrich Döhlemann, bankier og kasserer i Haus der Deutschen Kunst og samler af Noldes kunst. Rundvisning i Haus der Deutschen Kunst. Ferie i Garmisch-Partenkirchen. Noldes 70-års-fødselsdag bliver fejret ved udstillinger hos Günther Franke (München), Ferdinand Möller (Berlin) og Rudolf Probst (Mannheim). Udstillingernes succes virker positivt på kunstneren og fører til talrige salg.

1052 værker af Nolde bliver beslaglagt på tyske museer, deriblandt også de 455 blade, som Folkwang Museum købte to år tidligere.

I juli åbner propagandaudstillingen *Entartete Kunst (degenereret kunst)* i München med 33 af Noldes malerier. Hans værker bliver hængt ud som såkaldt forfaldskunst. Kort efter følger den endelige lukning af den moderne afdeling i Kronprinzenpalais i Berlin. Aflysning af de store festligheder i forbindelse med Noldes 70-års-fødselsdag i Seebüll; den store retrospektive fødselsdagsudstilling hos Rudolf Probst i Mannheim lukker før tiden. Nolde anbefales at forlade Preußischen Akademie der Künste, men det lykkes ham at afvise det igen med henvisning til sit partimedlemsskab (som han gjorde allerede i maj 1933).

Nolde skriver fra sommeren 1937 en række breve til NS-funktionærer – bl.a. til kulturminister Bernhard Rust og propagandaminister Joseph Goebbels – for at få sine egne beslaglagte billeder tilbage. Heri omtaler han sig selv som agitator for "nationalsocialismens betydning for hele verden" og karakteriserer sin kunst som "tysk, stærk, streng og inderlig". Noldes ven, juristen Hans Fehr, henvender sig til departementschef Ernst von Weizsäcker i Udenrigsministeriet for at gøre opmærksom på Noldes status som udlænding. Loven om 'beslaglæggelse af produkter af degenereret kunst' af 31. maj 1938 gør det muligt for Nolde som dansk statsborger at kræve de værker fra hans egen samling, som blev beslaglagt i forbindelse med udstillingen i München, leveret tilbage. I 1938 maler Nolde *Gaut den Røde*, det første af tre vikinge-malerier denne sommer, på grundlag af en af hans akvareller i lille format. Fra slutningen af 1938 findes der ikke længere nogen af hans malerier på udstillingen Entartete Kunst, som vandrer videre med ændret sammensætning. Den 6. december 1938 sender Nolde en antisemitisk kommentar til NSDAP-rigspressechef Otto Dietrich for at få en berigtigelse bragt i pressen; kort før var han med på en liste i en avisartikel under titlen "Fjenden i eget land – jøder som kulturbolsjevikker". Den 8. december siger en kort pressemeddelelse om Nolde, han er "ikke jøde", men endda partifælle.

1939 — Ægteparret Nolde besøger i foråret depotet med 'degenereret kunst' i slottet Schönhausen i det nordlige Berlin; der læser Ada højt af erindringerne for at dokumentere Noldes NS-loyalitet. I maj kan Adas bror, Aage Vilstrup, kunsthandler i København, mod fremmed valuta erhverve elleve Nolde-malerier, der har været beslaglagt fra museer. Yderligere syv bliver i juni 1939 solgt til udlandet af Propagandaministeriet ved en auktion i Galerie Fischer i Luzern, *Synderinden* køber Hans Fehr på auktion. Ægteparret reagerer med begejstring, da Anden Verdenskrig begynder. Af frygt for krigsskader deponerer Nolde omgående 91 malerier på en bondegård ved Elbens udmunding.

1940 — Nolde har allerede længe nedfældet sine tanker om det at være kunstner, om Gud, og om hvad der sker i verden på små sedler. Nu begynder han at datere disse aforismer – 'Randbemærkningerne' (Worte am Rande). I dette år opnår han sin karrieres højeste salgsindtægt. Han skriver et (ikke overleveret) brev til Hitler, hvori han endnu en gang understreger sin tilslutning til regimet. Det er uklart, om brevet blev sendt og har nået Hitler; der kendes ikke nogen reaktion fra rigskancelliet. På grund af de tiltagende luftangreb på Berlin tilbringer ægteparret for første gang en del af vinteren i Seebüll. På grundlag af en 'Forordning om salg af mindreværdige kunstprodukter' kræver Rigskammeret for bildende Kunst i december, at Nolde fremlægger nyere arbejder.

1941 — I februar bliver der beslaglagt knap 100 kunstværker hos galeristen Alex Vömel i Düsseldorf, deriblandt 21 af Noldes billeder, som han har i kommission. Efter at Himmlers stedfortræder Reinhard Heydrich i Propagandaministeriet har klaget over Noldes høje indtægter, står Noldes ekskludering fra Rigskunstammeret allerede internt fast flere uger før kunstneren i juni 1941 forelægger 'Komitéen til bedømmelse af mindreværdige kunstprodukter' et udvalg af 4 malerier og 18 akvareller. Af frygt for luftangreb og mulige beslaglæggelser deponerer Nolde fra juni yderligere mange værker hos bekendte. Den 23. august får Nolde besked om, at han er blevet ekskluderet. Den officielle grund er kunstnerisk utroværdighed, internt kritiseres Noldes høje indtægter (ca. 80.000 reichsmark for skatteåret 1940). Dermed bliver det forbudt for ham at drive nogen form for virksomhed, hvad enten det er hoved- eller bibeskæftigelse, der har med bildende kunst at gøre. Konsekvensen er et salgs-, udstillings- og publikationsforbud. Desuden mister han krav på rationerede malematerialer. Venner hjælper ham fremover med farver og lærred. Nolde er bekymret for, at ekskluderingen betyder et 'maleforbud'. Den 20. november meddeler Rigskunstammeret Nolde, at værker, som er indleveret til kontrol, fortsat er beslaglagt – de er siden sporløst forsvundet, og minder ham om, at han for fremtiden har pligt til at forelægge sine værker for kammeret, før han "overbringer dem til offentligheden". Ifølge Noldes juridiske rådgiver Hans Fehr betyder det, at 'maleforbuddet' i det tidligere brev (brev af 17. marts 1942) er blevet ophævet. Fra 1942 til 1944 maler Nolde elleve blomstermalerier samt et figurbillede.

Fra slutningen af året producerer ægteparret som privattryk ca. halvtreds maskinskrevne eksemplarer af erindringerne fra deres sydhavsrejse *Emil Nolde i Sydhavet*, som de sender til deres vennekreds.

1942 — Blandt de ca. fyrre unge soldater, der står ved fronten, og som ægteparret Nolde jævnligt sender breve til, er også maleren Dieter Hohly fra Stuttgart. I en uge i begyndelsen af februar er han gæst i Seebüll, hvor han hjælper til med at fremstille de maskinskrevne eksemplarer af Noldes erindringer fra sydhavsreisen. Derefter skriver Hohly en udførlig beretning om sine oplevelser under besøget, der ledsages af talrige skitser, blandt andet også en detaljeret gengivelse af ophængningen i 'Billedsalen' i Seebüll. Om foråret rejser Ada og Emil Nolde til Wien med et udvalg af akvareller for at opnå en ophævelse af berufsforbudet hos rigsstatthalder Baldur von Schirach. Mødet bliver ikke til noget, men von Schirach lover at gøre sin indflydelse gældende vedrørende Noldes kunst. Ada må tilbringe flere måneder på hospital i Eppendorf. Ægteparrets korrespondance under det flere måneder lange klinikophold – både dette år og også i 1943 – giver et indblik i Noldes verdensanskuelse og hans stigende antisemitisme.

1943 — I marts overlader Nolde fem malerier til Ilse Göring-Diels, hustru til den daværende gestapocheef Rudolf Diels og svigerinde og niece til Hermann Göring, deriblandt *Skumringstide ved havnen* (1924), *Hav og hvide skyer* (1937) og *Brændende borg* (1940) samt seks akvareller til familien Diels villa i Berlin-Dahlem, antagelig for at overbevise Hermann Göring om Noldes kunst. Et år senere bliver de tre omtalte malerier bragt til Burg Mauterndorf, Hermann Görings østrigske bolig. De har været sporløst forsvundet siden krigens afslutning. De resterende værker i Dahlem blev ødelagt under et luftangreb i efteråret 1944.

Fra april til juni er Ada igen indlagt på hospitalet i Eppendorf. Der begynder hun på at oversætte *Das eigene Leben* til dansk. Efter at det er offentliggjort, at man har fundet massegrave ved Katyn, hvor polske officerer blev skudt og begravet af det sovjetiske NKVD (Folkekommissariatet for indenrigsansliggender), når den nationalsocialistiske krigspropaganda fra april et antisemitisk højdepunkt. Det afspejles også i Noldes aforismer, som kunstneren senere offentliggør sammen med nogle af sine 'Umalede billeder'. Efter påske sender han i et brev til Ada fire af de små sedler, som han anvender til sine aforismer. Her indskriver han sig selv i en stor verdens- og religionshistorisk proces. I aforismerne kulminerer Noldes mangeårige selvfremstilling som miskendt frontkæmper mod jødedommen. De er kulminationen på hans antisemitiske ytringer. I et andet af disse små notater fra maj forklarer han sine forestillinger om Verdenskrigen som en 'jødisk krig'.

Kort før et ødelæggende luftangreb på Hamborg bliver Ada udskrevet til Seebüll. Under Anden Verdenskrig er Nolde i det afsondrede Seebüll og til forskel fra mange af sine kunstnerkolleger, hvis atelierer bliver udbombet – i stand til uafbrudt at arbejde kunstnerisk – trods berufsverbot og mangel på materialer.

1944 — I februar henvender Nolde sig til Otto von Kursell, den nyudnævnte direktør for Vereinigte Staatsschulen i Berlin og beder ham med henvisning til sit medlemskab af partiet om støtte til en ophævelse af maleforbuddet, men forgæves. Den 15. februar bliver Noldes atelierbolig i Berlin ødelagt af bomber; ca. 3.000 grafiske arbejder, akvareller og tegninger samt værker fra hans samling bl.a. af Paul Klee, Wassily Kandinsky, Oskar Kokoschka, Lyonel Feininger og Ernst Josephson går op i flammer.

1945 — Indtil kort før krigens afslutning håber Nolde på 'den endelige sejr'. Aforismerne, som Nolde skriver fra foråret og delvist tilbagedaterer, vidner derimod om efterfølgende forsøg på at distancere sig fra Hitler og NS-diktaturet. Af en notits til sine 'Randbemærkninger' fremgår det, at han efter maj destruerer talrige sedler med tanker om politik og verdensbegivenheder. Om sommeren

NOLDES SELVREFLEKTIONER EFTER PÅSKE 1943

Bilag i brev til Ada Nolde af 15. maj 1943

7.5.43
På Golgathas Stund der gekrönt
sitzt Christus zwischen zweier
Räuber. Die Anwesenheit vom
Golgathadrama würde ungeheuer
für die Menschheit in Völligster
Ende. Seitdem sind fast 2 Taus.
Tausende vergangen. Die Christus
lehre ist ein Zersplittertes Bild
geworden. Und nicht ist hier
ein eine naturfreundliche Menschheit
angebildet u. gegliedert worden,
die das Schicksal fändert, das Unsi-
chere stützt, Mitleid, Milde, Barm-
herzigkeit u. gerechtes Selbstbewußt
in so hohem Maße begünstigt, daß
dies während so langer Zeit,
schicksalhaft zur Vermittelbarkeit u.
Dekadenz der Menschheit führen
müßte.

7.5.43 På Golgata stod den korsfæstede Kristus mellem to røvere. Konsekvensen af dramaet på Golgata blev enorm for Jordens mennesker og folkeslag. Siden er der gået næsten 2 årtusinder. Læren om Kristus er blevet et vrængbillede af dets oprindelighed. Og gennem det er en naturfremmed menneskelighed også blevet oplært o. opelsket, som fremmer svagheden, støtter det uduelige, medlidenhed, mildhed, barmhjertighed o. begunstiger overnaturlig egoisme i så høj grad, at dette gennem så lang tid, til slut måtte føre til menneskehedens blødagtiggørelse o. dekadence.

7.5.43
Soll gleichsam meine in natura
bedingter Eigenartlichkeit die
Bekämpfung der Zerstörung
alles menschlichen Höchsten
folgen, die Vermittelbarkeit des Gü-
ten, des Schönen, der Majestät,
der Erhabenheit u. Edlen u. der
größten Gedanken, die bis zum
Innersten des Menschen durch-
zu laufen. Soll die Römische
nat., das Gemeine, das Graue
aus, sollen die in. Dagegen u. nach
fröhlicher künftlicher Taimung
u. Orgien führen?

9.5.43 Skal der nu på samme måde i naturgivet reaktion følge bekæmpelsen og ødelæggelsen af alt det menneskeligt højeste, fornægtelsen af det gode, det skønne, det store, det ophøjede o. ædle? En grusom tanke, der lader os se ind i det inderste hos os mennesker. Skal røvermoralen, det gemene, det grusomme, skal løgn o. bedrag o. mord slavagtigt fejre djævelske triumfer o. orgier?

12.5.43

Es entstand in Deutschland –
dem Herzen Europas – wiederum
eine Gegenbewegung, rufend
nach Willen u. Kraft, sich kühlend
gegen Dekadenz in Schwä-
che, sich rüstend zum Kampf ge-
gen Bolschewismus, Judentum
u. Plutokratismus, ein mit
heroischem Mut in Totalismus
aufzuleben u. Tod geküßter Kampf
für Deutschland, für Europa u.
unsern ganzen Erdkreis.

12.5.43 På den anden side opstod der i Tyskland – Europas hjerte – en modbevægelse, der råbte på vilje o. kraft, der satte sig op imod dekadence o. svaghed, og rustede sig til kamp mod bolsjevisme, jødedom o. plutokratisme, en kamp på liv og død ført med heroisk mod og idealisme for Tyskland, for Europa o. hele vores verden.

14.5.43

In dieser während herrschten großen
Zeit bin ich Bauernjunge als Ver-
käufer = Symbol mit meinem Kör-
per, meiner Kraft u. meinem Wis-
sen hineingelassen u. bin von diesen
Regierungsmächten aufgeführt, ver-
folgt, geädelt worden. – Ich darf
bekennend wohl weder das eine noch
das andere sagen u. muß vielmehr
probieren es zu haben wie es ist,
denn in den Wissenschaften u. der
Kunst würde ich sonst das Beste be-
wundern können u. Schönen u.
Lachen, Spott oder Gegenwille über-
gehen.

14.5.43 I denne spirende bevægede store tid er jeg bondedreng som forløber o. symbol født med min kunnen, min kraft o. min vilje o. er blevet foragtet, forfulgt og udstødt af tre regeringsmagter. – Jeg må vel, indrømmer jeg, hverken sige det ene eller det andet o. skal måske være glad for at have det som jeg har det, for inden for videnskaberne o. kunsten blev o. bliver de dybeste særlige erkendelser o. synspunkter ignoreret med latter, spot og modvilje.

NOLDES KOMMENTAR TIL 'JØDEKRIGEN', 25. MAJ 1943

Bilag i brev til Ada Nolde af 27. maj 1943

25.5.43
Einen raffinierten und teuflischen
Kriegsingenieur ist gefordert.
Wie als der gegenwärtigen Welt
nicht nur gegeben - ein Handvoll
Fäden hinter den Regierungen in
Banken ihrer Weltmacht gebor-
gen, sondern auch mit dem finan-
ziellen in der Welt, diesen weltum-
spannenden gemeinsamen Krieg in die
Wollen für sich in, ihres Raums nicht
nur sein, ihre Feinde, auch ihre Fein-
de in. Selbst wollen sie verstanden
überwinden. Die ganze große
Kampfer kämpfen Menschen werden
lassen sich sammeln, Kämpfer
gegenseitig, Feind in. Feind,
für die jüdischen Weltbeherrschungs-
"Ideale".
Kampf dieser Feinde ist allge-
meiner Weltkrieg, beendet in den Krieg.

25.5.43 Der har vel aldrig været en mere raffineret o. djævelsk klogere iscenesat o. ført krig end den nuværende. En håndfuld jøder bag regeringerne o. bankerne, i sikkerhed med deres verdensmagt og mens de smiler, sidder de og finansierer og nærer denne verdensomspændende gru-
somme krig o. de vil for sig selv og deres race sønderknusende overvinde ikke blot os, deres fjende, også deres venner og hjælpere. Hele de store harmløst apatiske menneskemasser lader sig besnakke, mens de kæmper mod hinanden, ven o. fjende, til den jødiske verdensbeherskelses "idealer". Modnes denne indsigt til en generel erkendelse, vil den afslutte krigen.

kommer britiske officerer på besøg i Seebüll og viser interesse for Noldes kunst. Ægteparret Nolde beder Joachim von Lepel (1913–1962), som kort forinden var udstationeret ved fronten, om at bistå dem som assistent; han siger ja.

1946-1955 — Den 13. august 1946 rehabiliterer "Entnazifizierungsausschuss Kiel" (Kommissionen for afnazificering i Kiel) Nolde på trods af hans partimedlemskab og tolker dermed nazisternes afvisning af Noldes kunst som begrundet i hans "afvisning af regimet". Efter de første udkast siden 1930'erne følger den endelige testamentariske råderet over den fremtidige stiftelse. Den 2. november 1946 dør Ada Nolde. Den 22. februar 1948 gifter Nolde sig med den 26-årige Jolanthe Erdmann (9. oktober 1921-13. juni 2010), datter af vennen, komponisten og pianisten Eduard Erdmann. Også efter krigens afslutning arbejder Nolde videre på sine erindringer, blandt andet skriver han de sidste kapitler af det fjerde erindringsbind, som udkommer i 1967 under titlen *Reisen, Ächtung, Befreiung* (Rejser, fordømmelse, befrielse). Hans håndskrevne forarbejder anskueliggør, hvordan forfølgelses- og offernarrativet udvikles og dramatiseres. For eksempel bliver et besøg af en kunstelskende Gestapo-embedsmand i vinteren 1940-41 – altså før idømmelsen af berufsverbotet – omskrevet til et Gestapo-kontrolbesøg. Nolde opfinder til sine 'Umalede billeder' den historie, at de blev malet under 'maleforbuddet', "hemmeligt", i et "lille halvskjult værelse". Der er stort set ingen indvendinger imod Noldes overdrevne fremstilling af sig selv som et offer for nazi-diktaturet. En opfattelse som finder stor udbredelse. Kun Adolf Behne betegner Nolde som "entartet 'Entarteter'" i forbindelse med en udstilling i anledning af hans 80-års-fødselsdag i 1947. Nolde modtager i de følgende år talrige udmærkelser og hædersbevisninger, blandt andet Stefan Lochner-medaljen fra byen Köln (1949) og grafikprisen ved den XXVI. biennale i Venedig (1952). I 1952 er Nolde blandt de første modtagere af den nyindstiftede orden 'Pour le Mérite für Wissenschaft und Künste'. Han er repræsenteret flere gange på biennalen i Venedig (1950, 1952, 1956) og i Kassel på *Dokumenta* 1955.

1956-1957 — Emil Nolde dør den 13. april 1956 i Seebüll. Den testamentarisk bestemte "Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde" bliver den 12. juni 1956 anerkendt som retsgyldig stiftelse ved borgerlig ret. Som bestemt af Nolde i testamentet bliver hans mangeårige ven og fortrolige Joachim von Lepel direktør for stiftelsen. Stiftelsen har til opgave at forvalte den omfangsrige arv efter Emil Nolde i Seebüll i overensstemmelse med kunstnerens ønsker, at bevare hans værk for eftertiden og at formidle det over hele verden. Den første årsudstilling i Nolde-huset åbner i 1957.

1958 — På initiativ af Stiftelsen udkommer en Nolde-monografi af kunsthistorikeren Werner Haftmann. I publikationen *Emil Nolde* formidler Haftmann også historien om de angiveligt hemmelige 'Umalede billeder'. I den nye udgave af *En kunstners kampår*, som bliver udgivet dette år, er forskellige grove antisemitiske passager strøget.

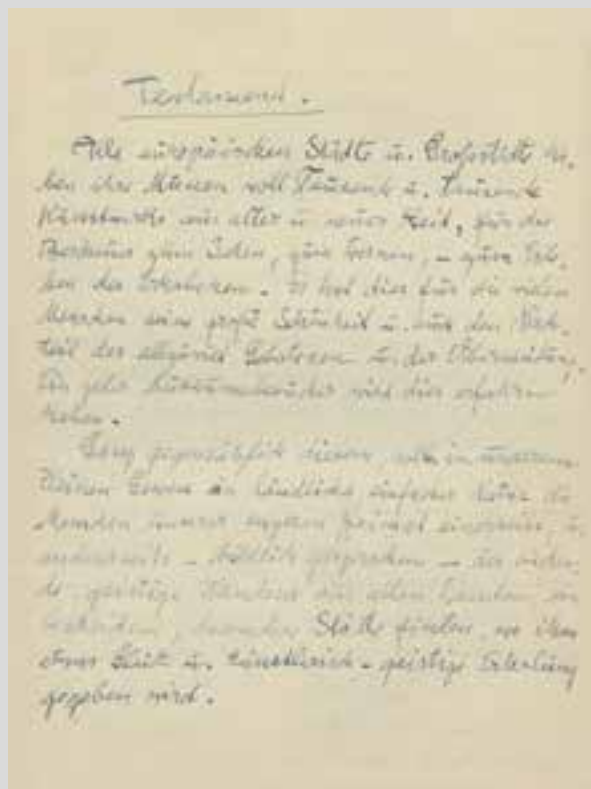
1961 — De små 'Umalede billeder' bliver ofte udstillet i Tyskland og i udlandet og vækker – også på grund af den tilknyttede fortælling om det angivelige 'maleforbud' – stor presse- og publikumsinteresse.

1963 — Haftmann udgiver billedværket *Umalede billeder* med 40 af akvarellerne i lille format i højeste tryk kvalitet sammenholdt med 70 udvalgte 'Randbemærkninger'. I værket går han i dybden med historien om den egenrådige kunstner, der til sidst vender sig bort fra nazisterne. Som det var tilfældet allerede med monografien fra 1958 bidrager denne bog også til udbredelsen af fortællingen om den 'forfulgte kunstner'.

1965-1967 — Ved udgivelsen af Noldes erindringer fra Sydhavsrejsen, *Emil Nolde i Sydhavet* (1965), og hans fremstilling af årene under nationalsocialismen, *Reisen, Ächtung, Befreiung* (Rejser, fordømmelse, befrielse), som udkommer i 1967 på kunstnerens 100-års-fødselsdag, foretager den daværende direktør for Stiftelsen Martin Urban (1913–2002, direktør fra 1963 til 1992) sammen med forlæggeren Karl Gutbrod fra DuMont Schauberg en række indgreb for at "eliminere visse steder, som er blevet overhalet af den historiske udvikling eller i dag forekommer malplacerede".

1967 — Haftmann bliver direktør for Neue Nationalgalerie i Berlin. I anledning af festlighederne i Seebüll i forbindelse med Noldes 100-års-fødselsdag holder Walter Jens festforelæsnngen. Han er professor i retorik i Tübingen og som forfatter en af Forbundsrepublikkens førende moralske autoriteter. Forelæsnngen bliver senere offentliggjort af Stiftelsen på eget forlag og udgivet og revideret af Jens ved flere lejligheder. Jens kritiserede Noldes "antitetisk-brutale ideologi", hans "idealer om racerenhed" og forkastede hans selvopfattelse som maler, "som skulle have været en genial visionær og intet andet". Over for denne overdrevne tyskhed er det en "barmhjertighedsgerning" at beskytte kunstneren mod "det farligste greb, selv billedet". For i sin kunst havde Nolde modbevist sig selv; derfor må man hos Nolde bringe "begge sider frem i lyset": "Naivitet og raffinement, det konservative og moderniteten, fantasteri og kompositorisk kalkule, visionen og beregningen af antiteserne, tegnrelationerne og vinkelkorrespondancerne". Det gælder om at sige farvel til den "fascistisk forvanskede, den alt for noldeske Nolde". Jens' tale var

PRÆAMBLLEN TIL ADA OG EMIL NOLDES TESTAMENTE FRA 1956

Testamente

Alle europæiske byer og storbyer har deres museer fyldt med tusinder og atter tusinder af kunstværker fra ældre og nyere tid for at de besøgende kan se på, lære af – og opleve – det ophøjede. Det er for mange mennesker en stor skønhed, men har også en ulempe ved, at alt for meget tilbydes, og mange gribes af overtræthed. Det har alle museumsbesøgende oplevet. I modsætning hertil skal menneskene fra vores nære hjemegn på den ene side, og på den anden side – billedligt talt – den søgende, åndelige vandrer fra alle lande finde et beskedent, særligt sted i vores lille landejendom i den landlige og enkle natur, hvor der gives ham lidt lykke og kunstnerisk-åndelig vederkvægelse.

velkommen hos Stiftelsen og med til at retfærdiggøre dens beskyttelse af Nolde mod Nolde.

1968 — Romanen "Tysktime" af Siegfried Lenz udkommer i efteråret og bliver en bestseller; snart følger oversættelser til mere end 20 sprog og i 1971 en filmatisering. Bogen fortæller en fiktiv historie om en landbetjents overvågning af et maleforbud under nationalsocialismen. Selv om landbetjenten er ven med maleren, får han sin søn til at udspionere kunstneren for at bevise, at han er skyldig i at udføre forbudt arbejde. Maleren Max Ludwig Nansen (minder om Nolde, hvis fødenavn er Hansen) var åbenbart inspireret af Haftmanns fremstilling af Nolde, og de fiktive steder Rugbüll og Bleekenwarf refererede lige så åbenbart til landsbyen Rudbøl og Noldes bopæle Utenwarf og Seebüll. Mange af malerierne, der beskrives i romanen, kan man finde afbildede hos Haftmann – og de 'Usynlige billeder' i Tysktime var Lenz' henvisning til de 'Umalede billeder'. Mange læsere tolkede Nansen som Nolde og læste romanen som en Nolde-biografi. Det var dog ikke tilsigtet af Lenz. Sådan forstærkedes Noldes offermyte, som blev plejet af Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde og fik en særlig plads i den tyske forbundsrepublikks kulturelle hukommelse.

2019 — Udstillingen *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus* i Berlins Neue Nationalgalerie dechiffrerer Nolde, hans forhold til nationalsocialismen og også historien om Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde. Den er en konstatering af legendens endelige sammenbrud og markerer historiseringen af Noldes omskiftelige biografi samt hans stiftelses historie og dermed også en ny begyndelse til frit – uden myter og legender – at forme Stiftelsens fremtid som centrum for Nolde-forskningen, uden at gøre krav på at have monopol på fortolkningen.

**CHRISTIAN RING,
DIREKTØR FOR STIFTUNG SEEBÜLL
ADA UND EMIL NOLDE**

STATUS PÅ DEN AKTUELLE FORSKNING OM EMIL NOLDE OG NATIONALSOCIALISMEN

Helt en passant bragte *Bild-Zeitung* i 2017 en artikel i anledning af Emil Noldes 150. fødselsdag den 7. august med denne titel: "Emil Nolde var nazist, men hans kunst var 'entartet'" ('degenereret'). Dermed blev de senere års resultater af forskningen med temaet 'Emil Nolde i sin tid' udtrykt klart og tydeligt. Så sent som ved et Nolde-symposium i 2013 i Halle an der Saale blev spørgsmålet efterladt ubesvaret: "Hvorfor er det så svært for os at sige, at Nolde i virkeligheden var overbevist national-socialist?"¹ Svaret er delvist begrundet i, at den offentlige opfattelse af det nationalsocialistiske diktatur var og er stærkt præget af moralske kategorier: Der var gerningsmænd, medløbere og ofre, og Emil Nolde lod sig – takket være kampagnen mod den 'entartete kunst' – uden problemer indplacere i gruppen af ofre. Emil Nolde har meget at takke Adolf Hitlers reaktionære kunstmag for. Det gælder generelt for den samtidige kunst på Noldes tid og den anseelse den nød. Det henviste Peter-Klaus Schuster til allerede i 1999: "Anseelsen blev 'reddet' af den nationalsocialistiske billedstorm". Man kan altså regne "de moderne med til modstanden mod Hitler, og netop deri ligger deres funktion som forbillede og deres næsten grænseløse mulighed for påvirkning, som de fik ved genopbygningen af Tyskland efter Anden Verdenskrig. Uplettede som de var, fremstod de som indbegrebet af et bedre Tyskland [...]. Intet andet viste så tydeligt, at Hitler var overvundet, som genoptagelsen af den af ham så forhadte kunst."² Og i 2017 kommenterede Berthold Hinz: "Selv at være nazist og samtidig anset for 'entartet', som det var tilfældet med Emil Nolde, synes at rumme en uløselig selvmodsigelse. Men, hvad der

for kunstneren personligt og hans fortolkere – altså subjektivt – til i dag næppe kan tolkes som andet end et paradoks, besidder objektivt en fuldstændig stringent herskerrationalitet og er egnet som lærestykke i den nationalsocialistiske kultur- og 'billed'-politikks måde at fungere på – og det som såkaldte 'ordenspolitiske' instanser.”³

Synet på Emil Nolde og hans forhold til nationalsocialismen har ændret sig med tiden og er især gennem Aya Soika og Bernhard Fuldaskabelige arbejde blevet mere præciseret.⁴ I de seneste år er der gennem flere samtaler mellem kunsthistorikere, historikere og forfatteren, som er direktør for Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde, taget initiativ til et forskningsprojekt med temaet "Nolde og nationalsocialismen". Der findes ganske vist en række artikler, som beskæftiger sig med temaet, men et omfattende og differentieret billede af Emil Nolde og hans opfattelse, hans tanker og hans adfærd under og efter det nationalsocialistiske diktatur manglede stadig.⁵ En sammenfatning af den hidtidige viden og især den videre- og dyberegående forskning udestod. Ufravigeligt forbundet med det var også undersøgelsen af Emil Noldes receptions historie, især efter 1945. Alle de involverede, både studiets forfattere og direktionen og tilsynsrådet for Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde, var fra starten klar over, at projektet måtte gennemføres uafhængigt af Stiftelsen. Det var også en selvfølge, at de to forskere skulle have uindskrænket adgang til stiftelsen i Seebülls arkiv, der rummer over 25.000 dokumenter. Forskningen skulle være åben med hensyn til dens resultater, og Nolde Stiftung Seebüll skulle ingen indflydelse have på indholdet.⁶

Projektet startede i april 2013, og temaets sprængfarlighed blev tydelig allerede i efteråret samme år, da ugeavisen *Die Zeit* bragte en helsides artikel om Emil Nolde, hvori det hedder: "Hans kunst var bandlyst i 'Det tredje Rige', hans billeder blev beslaglagt, han fik forbud mod at male. Og alligevel forblev Emil Nolde en glødende nazist."⁷

Reportagen refererer til et nyligt opdukket 6-siders dokument fra den 6. december 1938, hvori Nolde uden forbehold bekender sig til nazi-regimet og ligefrem sprudler af modbydelig antisemitisme.⁸ I 2014 blev de første forskningsresultater publiceret inden for rammerne af den retrospektive Nolde-udstilling på Städel Museum, Frankfurt a. M. Resultaterne

analyserer legenden om 'maleforbuddet' og reducerer det til et simpelt berufsverbot.⁹ Det blev dokumenteret, at Nolde forblev tilhænger af nazi-regimet indtil 'Det tredje Riges' sammenbrud. Den sætning, som Werner Haftmann i 1963 skrev i sin publikation om de 'Umalede billeder', og som igen og igen er blevet anført som dokumentation, er beviselig forkert. Werner Haftmann skrev: "Først da nazisterne lod den ene maske falde efter den anden, da deres skændselsgerninger ikke længere kunne skjules for offentligheden, da Nolde måtte erkende, at den forfølgelse, der blev ham til del, kun var en lille bitte del af et gigantisk terrormaskineri, som rettede sig mod selve den frie ånd og mod menneskets værdighed, vendte han sig bort."¹⁰ Emil Nolde vendte sig ikke bort ved slutningen af Anden Verdenskrig. Nolde-legendens grundvold begyndte at vakle, og for direktionen og tilsynsrådet begyndte en proces med at historisere både Emil Nolde og også Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde og dermed også tage afsked med vidt udbredte myter. Det betyder, at som første skridt muliggøres en forskning, der er åben om resultaterne, en afklaret og så vidt muligt objektiv betragtningsmåde 'sine ira et studio' på basis af kilderne og forskningsresultaterne.

Til udstillingen i Berlin *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus* og de ledsagende publikationer har Aya Soika og Bernhard Fulda gennemgået og analyseret en mængde dokumenter fra såvel arkivet hos Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde som offentlige og private arkiver. De præsenterer et mangefacetteret billede af mennesket og kunstneren Emil Nolde. Billedet bliver stadig mere differentieret, og nye facetter ændrer også synet på Emil Nolde og selve Stiftelsens historie. Det belyser Kirsten Jüngling kritisk i sin Nolde-biografi, som udkom i begyndelsen af 2013. Hun var blevet forment adgang til arkivet i Seebüll. Alligevel gav materialerne i andre arkiver et oplysende billede: "Det gjaldt om at fremstille Emil Nolde som offer for en nationalsocialistisk forfølgelse. Man stolede åbenbart ikke på hans overbevisningskraft som maler. Man, det var Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde, som straks efter hans død satte alt ind på at få monopol på at fortolke Nolde."¹¹

Walter Jens havde i sin tale i Seebüll i 1967 ved Emil Noldes 100. fødselsdag legitimeret, at Stiftelsen allerede i flere år havde haft som grundprincip

"at skærme kunstneren for det farligste greb, selvbilledet, [...] som netop i tilfældet Nolde snarere er en barmhjertighedsgerning end fræk taktløshed".¹² Dermed blev der "taget afsked med den tyske, den fascistisk forvanskede, den alt for noldeske Nolde".¹³ Walter Jens' tale tjente til at retfærdiggøre, at Stiftelsen beskyttede Nolde mod Nolde.

I dag, mere end 50 år senere, finder direktionen og tilsynsrådet hos Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde det derimod ikke nødvendigt at beskytte Nolde mod sig selv. Hans kunst, der viste vej for ekspressionismen og 'de moderne' er stærk nok til at holde stand over for diskussionen om hans forhold til nationalsocialismen.

I forbindelse med Stiftelsens 60-års-jubilæum i 2016 har Stiftelsen foretaget en nyvurdering af fremstillingen af personen Emil Nolde. Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde må erkende, at der var fejlurderinger i fortiden. Mytedannelserne blev fremmet, uden at Emil Noldes biografi blev skildret tilstrækkeligt i sin helhed. Stiftelsen ser sig i dag særlig forpligtet til at opklare disse fejlurderinger, lægge kilder åbent frem, stille op til diskussion og som det tredje at give mulighed for frit at analysere og indplacere disse informationer i en kontekst. For at skabe basis for det har Stiftelsen i 2016 ansat en arkivar, der skal gennemføre et projekt med at åbne det komplette bo efter Ada og Emil Nolde inden 2022. Målet er en digitalisering og online-offentliggørelse som Open Access.

Realisering af projektet bliver muliggjort – og det er vi taknemmelige for – af ZEIT-Stiftung Ebelin und Gerd Bucerius samt Wüstenrot Stiftung. Hos Nolde Stiftung Seebüll vil vi gøre alt for at bringe de nye erkendelser og konklusioner ind i den videnskabelige ajourføring af det kunstnerisk fremragende værk for at fremstille personen Emil Nolde autentisk og differentieret og præsentere hans omfangsrige værk informativt og tidssvarende. Blandt andet blev både de nye erkendelser og Stiftelsens selvkritik i 2017 nævnt i den nye film *Emil Nolde – maler og myte*. I oktober samme år blev der af Nolde Stiftung Seebüll og *Frankfurter Allgemeine Zeitung* foranstaltet et symposium "Emil Nolde i sin tid. Under nationalsocialismen", hvis bidrag blev publiceret parallelt med udstillingen i Neue Nationalgalerie.¹⁴ Stiftelsen ønsker en helhedsbetragtning, en

kritisk diskussion af Emil Noldes liv og værk, men samtidig også en indplacering i den historiske kontekst og Noldes miljø.

Tiden er moden til at vise hele billedet: prægtige værker af en storartet kunster og et menneske med en kompliceret biografi. "Først når man accepterer Noldes personlighed i hele dens rå selvmodsigelse, kan man [...] yde hans kunst retfærdighed", som Florian Illies formulerede det allere-
de i 2008.¹⁵

Emil Nolde er med sin kunst ambassadør for Slesvig-Holsten i Tyskland og for Tyskland i verden. Han er ligeledes del af den slesvig-holstenske og tyske historie i nazi-tiden. Han og med ham hans stiftelse er også del af den tyske efterkrigshistorie, som ud fra helt forskelligartede motiver forsøgte at fortrænge de belastende aspekter. Set fra et nutidigt synspunkt udgør alle de samlede facetter i Emil Noldes vita, hans kunstneriske værk og receptionen en vigtig del af det 20. århundredes tyske historie. En tilnærmelse til en historisk korrekt fremstilling er kun mulig gennem en helhedsbetragtning. Den endelige, måske også moralske bedømmelse af person og kunst må den enkelte recipient selv træffe.

Nolde Stiftung Seebüll har brugt lang tid på at åbne sig. Som bestyrer af boet har de før i tiden forvaltet adgangen til arkivet. Efter åbningen og digitaliseringen af arkiverne i Seebüll vil kilderne til indsigt stå til rådighed, så en fri arkivforskning med selvstændig formulering af spørgsmålene er mulig. Stiftelsen står i dag for en fri diskurs, for en åben debat om fortolkningen af kilderne og de biografiske vurderinger, for, som Uwe Danker siger: "Men af alt dette lever videnskab, som aldrig må være forudsætningsløs, men altid kontroversiel."¹⁶ Stiftelsen afgiver helt bevidst den sidste rest af et historisk fortolkningsmonopol og stiller sig ligeberettiget ved siden af eksterne videnskabsfolk. Udstillingen *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus* og den ledsagende publikation i to bind dokumenterer også udadtil det skridt til at historisere Emil Nolde og Nolde Stiftung Seebülls historie for at forme fremtiden for Stiftelsen – uden myter og legender.

Joachim von Lepel, der var direktøren ved oprettelsen af Stiftelsen, skrev i 1961: "Dette værks spændvidde er så stort, såvel i emnekreds som i malemåde, at man hele tiden kan finde nyt deri. [...] Det er skaberværker

af stor intensitet, som lever deres eget liv. Derfor er vi ikke altid sikre, men altid modtagelige. Den sidste hemmelighed vil vi nok aldrig helt erfare, og endnu mindre kunne forklare.”¹⁷ Med udstillingen *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus* og de ledsagende publikationer kommer vi så tæt som aldrig før på den ”sidste hemmelighed” om Emil Nolde som kunstner og menneske.

Udstillingen og de to ledsagende publikationer *Essay- und Bildband* samt *Chronik und Dokumente* er en vigtig milepæl i forståelsen af Emil Nolde, hans kunst, receptionen, men også Stiftelsens historie. Hvordan ændrer ny viden om den gamle kunstner synet på hans værk?¹⁸ Læserne af publikationerne og de besøgende på udstillingen er hjertelig velkommen til at undersøge dette spørgsmål og finde deres eget svar.

1 Kongres ”Emil Nolde und Max Sauerlandt. Aspekte einer Freundschaft”, 14.–15.2.2013, Stiftung Moritzburg, Halle (Saale). Spørgsmål under kongressen fra Olaf Peters til Isgard Kracht. cit. in.: Aya Soika, ”Emil Nolde im Netzwerk der Moderne”, in: *Kunstchronik*, årg. 66, h. 6, juni 2013, s. 304–309, her s. 308. — **2** Peter-Klaus Schuster, ”Die doppelte ’Rettung’ der modernen Kunst durch die Nationalsozialisten”, in: Eugen Blume og Dieter Scholz (udg.), *Überbrückt. Ästhetische Moderne und Nationalsozialismus. Kunsthistoriker und Künstler 1925–1937*, Köln 1999, s. 40–47, her s. 45. — **3** Berthold Hinz, ”Das Nolde-Dilemma im Rahmen der ’Gleichschaltung’ der bildenden Künste 1933–1937”, in: Christian Ring (udg.), *Emil Nolde in seiner Zeit. Im Nationalsozialismus*, Conference-publikation til symposium arrangeret af Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde i samarbejde med *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26.–27.10.2017 i Freie Akademie der Künste, Hamburg, München 2019, s. 82–109, her s. 83. — **4** Jf. de siden 2014 offentliggjorte bidrag fra forfatterne til denne temakreds: Bernhard Fulda og Aya Soika, ”’Deutscher bis ins tiefste Geheimnis seines Geblüts’. Emil Nolde und die nationalsozialistische Diktatur”, in: *Emil Nolde. Retrospektive*, udg. af Felix Krämer, udst.-kat. Städel Museum, Frankfurt a. M., München 2014, s. 45–55; ”Emil Nolde and the National-Socialist Dictatorship”, in: *Degenerate Art. The Attack on Modern Art in Nazi Germany, 1937*, udg. af Olaf Peters, udst.-kat. Neue Galerie, New York, München 2014, s. 184–193; Bernhard Fulda, ”’Hinter jedem Busch lauert Verkenning und Neid.’ Emil Noldes Reaktion auf den Sieg der Traditionalisten”, in: Wolfgang Ruppert (udg.), *Künstler im Nationalsozialismus. Die ”Deutsche Kunst”, die Kunstpolitik und die Berliner Kunsthochschule*, Köln bl.a. 2015, s. 260–285; Bernhard Fulda, ”Myth-Making in Hitler’s Shadow. The Transfiguration of Emil Nolde after 1945”, in: Jan Rüger und Nikolaus Wachsmann (udg.), *Rewriting German*

History. Festschrift for Richard J. Evans, Basingstoke 2015, s. 177–194; Bernhard Fulda, "Emil Noldes Berufsverbot: Eine Spurensuche", in: Anja Tiedemann (udg.), *Die Kammer schreibt schon wieder! Das Reglement für den Handel mit moderner Kunst im Nationalsozialismus* (Schriften der Forschungsstelle "Entartete Kunst", bd. 10), Berlin 2016, s. 127–145; Bernhard Fulda, "Emil Nolde in seiner Zeit. Der 'historische Nolde' und der 'Künstler Nolde'", in: *Emil Nolde in seiner Zeit* (som note 3), s. 184–205. Der planlægges desuden et udførligt studie af Bernhard Fulda, muligjort – som også ovennævnte artikler – gennem stipendier fra Alexander von Humboldt-Stiftung samt Gerda Henkel Stiftung. Aya Soika, "Emil Nolde, Die Sünderin (Christus und die Sünderin), 1926", in: *Die schwarzen Jahre. Geschichten einer Sammlung 1933 bis 1945*, udg. af Dieter Scholz og Maria Obenaus, udst.-kat. Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin 2015, s. 71–75; Aya Soika, "Ein Künstler reagiert. Emil Nolde und die Ausstellung Twentieth Century German Art", in: *London 1938. Defending 'Degenerate' Art. Mit Kandinsky, Liebermann und Nolde gegen Hitler*, udg. af Lucy Wasensteiner und Martin Faass, udst.-kat. The Wiener Library for the Study of the Holocaust & Genocide, London, og Liebermann-Villa, Berlin, Wädenswil 2018, s. 201–207; Aya Soika, "'Ein wahrer Atlas der schwarzen Rasse in unseren Kolonien'. Emil Noldes Südsee-Aquarelle im kolonialen Kontext", in: Marco L. Petersen (udg.), *Sønderjylland-Schleswig Kolonial. Eine Spurenlese (University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, bd. 569)*, Odense 2018, s. 277–304; Aya Soika, "Emil Nolde und die Ausstellung 'Entartete Kunst'", in: *Emil Nolde in seiner Zeit* (som note 3), s. 30–54. — 5 Allerede fra begyndelsen af 1990'erne blev der publiceret talrige artikler om Noldes nazi-sympatier, selv om der ganske vist ikke var mulighed for i stort omfang at analysere depotet i Nolde Stiftung Seebülls arkiv: Sönrich Volquardsen, "Es ist an der Zeit, Fragen zu stellen. Zum 125. Geburtstag von Emil Nolde", in: *Nordfriesland*, nr. 97, marts 1992, s. 17–19; Monika Hecker, "Ein Leben an der Grenze. Emil Nolde und die NSDAP", in: *Nordfriesland*, nr. 110, juni 1995, s. 9–15; Peter Vergo, "Emil Nolde. Myth and Reality", in: *Emil Nolde*, udg. af Peter Vergo og Felicity Lunn, udst.-kat. Whitechapel Gallery, London 1995, s. 38–65; *Emil Nolde und die Sammlung Sprengel 1937 bis 1956. Geschichte einer Freundschaft*, udst.-kat. Sprengel Museum, Hannover 1999 (deri: Markus Heinzelmann, "'Wir werden uns bereithalten und warten auf Ihren Ruf.' Die Beziehung der Familien Sprengel und Nolde in den Jahren 1941 bis 1945", s. 12–35; Ulrich Krempel, "Zur Geschichte der Sammlung Sprengel, 1937 bis 1945", s. 36–91); Uwe Danker, "'Vorkämpfer des Deutschtums' oder 'entarteter Künstler'?" Nachdenken über Emil Nolde in der NS-Zeit", in: *Demokratische Geschichte*, 14, 2001, s. 149–188; Urs Langwiler, "'Meine Kunst ist deutsch, stark, herb, innig.' Emil Nolde als Vertreter der deutschen Avantgarde im 'Dritten Reich'", in: *Georges-Bloch-Jahrbuch des Kunsthistorischen Instituts der Universität Zürich*, 2002-03, s. 334–343; James A. van Dyke, "Something New on Nolde, National Socialism, and the SS", in: *Kunstchronik*, årg. 65, h. 5, maj 2012, s. 265–270; Isgard Kracht, "Ansichten eines Unpolitischen? Emil Noldes Verhältnis zum

Nationalsozialismus", in: Emil Nolde. *Farben heiß und heilig*, udst.-kat. Stiftung Moritzburg – Kunstmuseum des Landes Sachsen-Anhalt, Halle 2013, s. 193–198; Kirsten Jüngling, *Emil Nolde. Die Farben sind meine Noten*, Berlin 2013. — **6** En mindre del af den hidtil ikke offentliggjorte korrespondance bliver i anledning af udstillingen gjort tilgængelig i det ledsagende bind: *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus. Chronik und Dokumente*, udg. af Bernhard Fulda, Christian Ring og Aya Soika for Nationalgalerie der Staatlichen Museen zu Berlin og die Nolde Stiftung Seebüll, München 2019. — **7** Stefan Koldehoff, "Noldes Bekenntnis", in: *Die Zeit*, 10.10.2013. — **8** Se udst.-kat. Berlin 2019, bd. 2 (som note 6), dok. 48. — **9** Udst.-kat. Frankfurt a. M. 2014 (som note 4). jf. smst.: Fulda – Soika, s. 45–55. — **10** Werner Haftmann, *Unge malte Bilder. Aquarelle und "Worte am Rande"*, udg. af Stiftung Seebüll Ada und Emil Nolde, Köln 1963 (2., ændret opl., Köln 1971), s. 15. — **11** Jüngling 2013 (som note 5), s. 291. — **12** Walter Jens, *Der Hundertjährige. Festvortrag zur Feier des 100. Geburtstages von Emil Nolde am 7. August 1967 in Seebüll*, Seebüll 1967, u. s. — **13** smst. — **14** *Emil Nolde in seiner Zeit* (som note 3). — **15** Florian Illies, "Das liest die Kanzlerin", in: *Die Zeit*, 31.7.2008. — **16** Uwe Danker, "Noldes ideologische Heimat? Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus", in: *Emil Nolde in seiner Zeit* (som note 3), s. 156–169, her s. 157. — **17** Joachim von Lepel, "Emil Nolde", in: *Emil Nolde – Wilhelm Lehmbruck. Meister der Plastik des 20. Jahrhunderts*, udst.-kat. Kunst- und Kunstgewerbeverein e. V., Reuchlinhaus, Pforzheim 1961, s. 6–9, her s. 8. — **18** Om receptionen aktuelt henvises til Jürgen Kaubes festtale, *Sehen, was gemalt wurde – Wissen, was getan wurde. Zum 150. Geburtstag von Emil Nolde am 7. August 2017*, Seebüll 2018.

Både den udvidede og aktualiserede oversigt over Emil Noldes biografi og teksten af Christian Ring kan henføres til kataloget til udstillingen i 2019 i Berlin: *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus*, udg. af Bernhard Fulda, Christian Ring og Aya Soika, udst.-kat. Neue Nationalgalerie Berlin, München 2019 (Prestel Verlag).

Kataloget udkom i anledning af udstillingen af samme navn i Neue Galerie im Hamburger Bahnhof – Museum für Gegenwart – Berlin, 12. april – 15. september 2019. En udstilling i Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin i samarbejde med Nolde Stiftung Seebüll, gjort mulig ved hjælp af Freunde der Nationalgalerie og støttet af Friede Springer Stiftung. Kataloget blev støttet af Die ZEIT-Stiftung Ebelin und Gerd Bucerius samt Ernst von Siemens Kunststiftung.

Udst.-kat. BERLIN 2019, BD. 1 — *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus. Essay- und Bildband*, udg. af Bernhard Fulda, Christian Ring og Aya Soika for Nationalgalerie der Staatlichen Museen zu Berlin og Nolde Stiftung Seebüll, München 2019

Udst.-kat. BERLIN 2019, BD. 2 — *Emil Nolde – eine deutsche Legende. Der Künstler im Nationalsozialismus. Chronik und Dokumente*, udg. af Bernhard Fulda, Christian Ring og Aya Soika for Nationalgalerie der Staatlichen Museen zu Berlin og Nolde Stiftung Seebüll, München 2019

STIFTUNG SEEBÜLL ADA UND EMIL NOLDE

Seebüll 31, 25927 Neukirchen

Tlf. +49 (0)46 64-98 39 30

info@nolde-stiftung.de

www.nolde-stiftung.de

TILSYNSRÅD

Dr. Hans-Joachim Throl *formand*

Fritz von Beyme *næstformand*

Anne Blond

Amtmand Florian Lorenzen

Dr. Ulrich Luckhardt

Thomas Menke

Dr. Anke Nordemann-Schiffel

Dr. Christian Ring

Michael Rohbeck

Prof. Dr. Volker Scherliess

Udgiver: Christian Ring, Nolde Stiftung Seebüll — Redaktion: Sabine Bleßmann —

Oversættelse: Jane Hastrup, Book Service — Design: Christine Sieber, sieber-
design.com — Sats: Hilde Knauer — Fotos: Dirk Dunkelberg, Berlin, og Nolde

Stiftungs arkiv samt omslagets forside: Ernst Retzlaff, s. 2: Helga Fietz — Omsla-
gets forside: Emil Nolde, ca. 1955 — Samlet produktion: Mussack Unternehmung
GmbH, Niebüll — Printed in Germany

© 2020 Nolde Stiftung Seebüll

NOLDE STIFTUNG SEEBÜLL

Nolde.

Nolde Stiftung Seebüll